

ЗМІНА ПРАВОВОГО СТАТУСУ ВІЙСЬКОВОГО ДУХОВЕНСТВА В 1900-1925 РР.¹

Проаналізована зміна правового статусу військового духовенства під впливом суспільно-політичних подій першої чверті ХХ ст. Основні положення статті ґрунтуються на матеріалах Архіву нових актів у Варшаві (Республіка Польща).

Ключові слова: духовенство, церква, військовий клір.

Проанализированы изменения правового положения военного духовенства под влиянием социально-политических событий первой четверти ХХ в. Основные положения статьи основаны на материалах Архива новых актов в Варшаве (Республика Польша).

Ключевые слова: духовенство, церковь, военный клир.

The organizational build, status and role of orthodox clergy in structure of the Naval department of the Russian empire are analysed. The character is emphasized and the concrete displays of changes of the status of military orthodox clergy are traced in peace time, during military campaigns and in the time of 1917-1920 national liberation struggle.

Key words: clergy, church, military clergy.

Питання статусу військового духовенства привертало увагу дослідників [8; 12; 13]. Ми вже торкалися питання визначення статусу чорноморського православного духовенства під час Першої Світової та громадянської війни [14]. У даній статті ми поставили на меті дослідити статус верстви військового духовенства в Речі Посполитій в міжвоєнний період. Джерелом нашого дослідження виступили матеріали Архіву нових актів у Варшаві (Республіка Польща) [1].

Соціальний статус верстви військового духовенства взагалі доволі специфічний. У Російській імперії названий прошарок духовенства було створено у 1890 р. в ході військової реформи. Реформа торкалася, в тому числі частини з польських земель, які згідно політичними перепиттями входили до складу Російської імперії до 1917 р. Разом з тим, зважаючи на панівний статус православної церкви в імперії, категорія військового духовенства складалася виключно з православних пастирів. У мирний час військово-морські священники здійснювали таїнства та богослужіння в підрозділах, до яких вони були зараховані, проводили пастирські бесіди, духовні читання тощо.

Військово-морським пастирям увірялася справа освіти матросів неправославної віри. Пастирі мали залагоджувати релігійні суперечки і обмежувати можливе поширення сектанства. Торговельні кораблі Чорноморського флоту регулярно відвідували закордонні країни. Відповідно, постійно існувала загроза поширення іновірства серед команд. Флотські священники за допомогою проповідування, співбесід, читання релігійної літератури намагались оберігати чистоту православ'я. Священики організовували так

звані братські збори, на яких обговорювались важливі на той момент питання. Шляхетні функції військового кліру зводились нанівещь такою негативною рисою, як доноси та використання тайни сповіді, а також відвертих бесід із нижчими чинами. Історія цієї проблеми сягає корінням у добу царювання Івана Грозного, що вважав себе захисником православної церкви і заохочував доноси духовенства. У російській армії і на флоті до 1917 р. діяв циркуляр Синоду, в якому військовим пастирям наказувалось доносити керівництву про те, що їм було відкрито на сповіді. Зокрема, зберігся рапорт благочинного Севастопольського гарнізону до протопресвітера армії і флоту, в якому викладався зміст усіх сповідей за рік [13].

Статус військово-морського кліру не був чітко окреслений у російському законодавстві. Керівними документами вважалися «Положение об управлениі церквями и духовенством военного ведомства» [3], інструкція протопресвітера Г. Шавельського для військових священників [11, т. 2, с. 93–94]. Військове духовенство підпорядковувалось протопресвітеру – вищому чину в ієрархії білого духовенства. Протопресвітер мав повноваження архієрея. Його влада поширювалась на всі кораблі військово-морського флоту. Проте у своїх діях він підпорядковувався військовому міністру. З 1912 р. на допомогу в канцелярських справах протопресвітеру призначено помічника.

¹Статтю надруковано за матеріалами, зібраними під час наукового стажування в інституті інтердисциплінарних досліджень «Artes Liberales» при Варшавському університеті (Республіка Польща)

Військові пастирі вважались служилими особами. Посада головного священника прирівнювалась до

рангу генерал-майора (для флоту – адмірала). Полковий священник відповідав чину капітана, диякон – поручика, псаломщик – підпрапорщика. Відповідно до ієрархії чинів священно- і церковнослужителі отримували від держави грошове жалування і військові нагороди. Порядок нагороди військового кліру визначився в роки Першої світової війни. Пастирям дарували культові речі (камілавку, наперсний хрест тощо), вручали ордени Св. Анни та Св. Володимира, їх підвищували в сані.

Кардинальну зміну статусу військово-морського кліру обумовила Перша світова війна. Священники особисто не мали права брати участі у військових баталіях, оскільки це суперечило церковним канонам. Проте царський уряд Російської імперії вважав, що присутність священників в армії і на флоті стане суттєвою моральною підтримкою для вояків. Глибоко релігійні моряки і солдати щиро довіряли священникам.

Напередодні війни – 1 липня 1914 р. розпочав роботу перший Всеросійський з'їзд військово-морського духовенства, на який зібрались представники всіх військових округів: 40 сухопутних та 9 морських. У заключний день роботи з'їзду – 11 липня 1914 р. обговорювались функції священників безпосередньо під час воєнних дій. Окрім загально-визнаних повноважень пастирів – відправлення богослужінь, здійснення таїнств, проповідництво, організація благодійної і місіонерської роботи, поховання померлих, на священників покладалось багато нових функцій. Зокрема, співпраця з лікарями (для священників організовувались десятиденні медичні курси при шпиталях). З початком війни до священницьких обов'язків входили відвідування поранених, допомога пораненим і малограмотним матросам у написанні листів додому, організація товариств допомоги родичам загиблих, сповіщення рідним про вбитих, піклування про військові могили і цвинтарі.

Під час Першої світової війни в російській армії, в тому числі і на флоті, служило близько п'яти тисяч осіб православного кліру (для порівняння: у мирний час – близько 730 осіб). Проте для забезпечення духовних потреб солдат духовенства не вистачало, оскільки загальна чисельність російської армії перевищувала 1 млн. осіб.

Для координації дій духовенства армії і флоту скликались наради протопресвітера з головними священниками. Вони відбувались нерегулярно.

За умов війни пастирі керувались «Положенням об управленні войсками в военное время». Цей документ було розроблено в ході військової реформи 1890 р. і затверджено імператором. Проте у «Положенні» чітко не визначено всіх обов'язків військово-морського кліру. Відповідно, виникало багато ускладнень при виконанні священниками своїх функцій.

Таким чином, два перші роки війни суттєво не змінили організаційної структури інституту військово-морського кліру. Спостерігалось лише суттєве збільшення питомої ваги даної верстви. В умовах високої релігійності населення священники були потрібними в армії і на флоті. Вони надавали духовно-моральну і психологічну підтримку морякам і солдатам, прагнули піднести бойовий дух армії.

Кардинальний перелом як у ході війни, так і в психології людей приніс 1917 рік. Створена в березні 1917 р. Українська Центральна Рада не приділяла належної уваги релігійному життю. Упереджене ставлення уряду до церкви обумовлювалось соціалістичною орієнтацією його лідерів. Політика Гетьманату не суперечила інтересам військово-морського кліру. Зокрема, у штатних розкладах усіх військових частин передбачались посади вященнослужителів [6, с. 192].

Переважна більшість кліру залишилась прихильником монархічного ладу. Не останню роль у виборі військово-морськими священниками сили, яку вони могли б підтримати, відіграла позиція Георгія Шавельського. Його було обрано пожиттєвим протопресвітером військово-морського кліру на соборі духовенства у 1917 р. Незабаром він приєднався до Визвольної армії генерала Денікіна. Багато представників флотського духовенства подали заяви-прохання до Г. Шавельського надати їм службу у лавах армії генерала Денікіна [11, с. 24].

У Крим з'їхалось багато православних священників з російських та українських парафій. Севастополь став осередком військово-морського духовенства. Священники сподівались після завершення політичних перипетій повернутись до своїх парафій, що на той час перебували під контролем більшовиків або українського уряду Директорії. Новий український уряд оголосив свої наміри щодо створення вищої керівної установи церкви – Синоду. До його складу входили два єпископи, протоієрей, священник, диякон, три мирянина і один священник від військового відомства [4, с. 50–51]. Створення Синоду було визначною подією. Проте новий орган не встиг реально щось зробити, оскільки країна опинилась в надзвичайно скрутному становищі.

Після поразки А. Денікіна в 1920 р. роль політичного і військового лідера перебрав на себе П. Врангель. Він змінив структуру управління флотським духовенством, призначивши головою військово-морського кліру єпископа Веніаміна (Федченкова).

Єпископ Веніамін зарекомендував себе прагненням консолідувати всі сили духовенства в Криму, на підтримку білого руху і російської православної церкви. Інших церков єпископ не визнавав. З наступом на Крим більшовицьких сил представники білого руху і більшість православного духовенства змушені були переїхати на Кубань. У цілому політичні події 1919-1921 рр.: громадянська війна, наступ більшовиків, поразка П. Врангеля у Криму обумовили остаточний занепад Чорноморського флоту та духовенства, що служило на ньому. Подальша доля флотських священників складалась так: частина їх встигла емігрувати, решта, що залишилась в радянській Україні, наприкінці 20-х – у 30-х роках стала жертвою численних репресій.

Таким чином, верства військового духовенства в структурі російської православної церкви мала особливий статус. Під час Першої світової війни імперський уряд, залучаючи до служби військово-флотське духовенство, мав на меті надати моральну підтримку матросам і солдатам та зміцнити їх бойовий дух. Священники намагались сумлінно

виконувати свої обов'язки. Проте воєнні поразки, людські втрати, поширення революційних ідей, а разом з ними і атеїстичних поглядів змінили стосунки матросів і пастирів з відвертості й довіри до неприязні і відчуженості. У ході громадянської війни як в Україні, так і на теренах Росії було зроблено спробу змінити принцип управління військовим духовенством – вивести його з-під управління протопресвітера і поставити на його чолі єпископа. У Криму, де дислокувалось військове духовенство, що підтримувало білогвардійців, цю спробу було реалізовано зусиллями барона П. Врангеля. На Україні задум не було здійснено, оскільки зусилля митрополита Київського в цьому напрямі були зведені нанівець політичними обставинами і небажанням військового кліру підтримувати розбудову Української держави.

Перемога більшовиків унеможливила втілення прагнень духовенства Чорноморського флоту. Нова влада спрямувала свої зусилля на витіснення релігії зі свідомості населення: церква і її установи різко критикувались, а духовенство зазнало переслідувань і репресій.

Дещо іншим чином складалася ситуація теренах Другої Речі Посполитої в міжвоєнний період. У 1919 р. при Міністерстві військових справ було створено секцію релігійного сповідання з метою надання релігійних послуг для військових та з ціллю опіки над вояками. Секція релігійного брала початок з періоду організації військового душпастирства некатолицького. Шефом секції 1 квітня 1919 р. було призначено майора Броніслава Перацького [1, арк. 2].

Міністерство розробило Статут про капеланів військових визнання католицького та некатолицького. До проекту, зокрема включено розділи про здійснення різнопланового опікунства в справах релігійних для військових некатолицького віросповідання; усунення «самодіяльних референтів» та призначення дивізійних капеланів, які б мали службовий стаж та користувалися авторитетом; військові капелани позбавлялися необхідності бути представленими для затвердження вищій духовній адміністрації краю.

В адміністративному плані військові капелани залежали від військових адміністрацій, а в догматичних питаннях – від місцевої духовної влади відповідного визнання.

Спеціальним Декретом про військове духовенство, польський уряд визначив, що священники, які входять до складу корпусу офіцерського Військ Польських, утворюють верству духовенства військового.

До складу військового духовенства Війська Польського зараховувалися представники духовенства римо-католицького, греко-католицького, євангельсько-августинського, євангельсько-унійного, євангельсько-реформаційного, православного і моїсейського визнання. Встановлювалося співвідношення з військовими чинами: єпископ відповідав чину генерала, декан генеральний – генерал-бригадира, декан – полковника, старший капелан – майора, капелан – капітана.

У визнань євангельських (аусбургського, унійного, реформаторського) духовний чин сеньйора відповідав чину полковника. Для духовенства православного

визнання встановлювалося співвідношення єпископ православний відповідав чину підполковника [1, арк. 11].

Для верстви військового духовенства і війську Польським передбачалося спеціальне обмундирування, яке розподіляло Міністерство Справ військових.

Окремим Статутом для військового духовенства, виданим у 1919 р. врегульовувалися питання організації, душ пастирські, встановлювалася процедура взаємодій з міністерством.

Верховна влада над верствою військового духовенства перебувала в руках Єпискупу військ Польських, який перебував під юрисдикцією Ватикану. Єпископ одночасно здійснював координуючі функції між Міністерством Справ Військових та пересічним духовенством [1, арк. 15].

Очільником душ пастирів округу генерального призначався декан. Духовенству військовому заборонялося посідати цивільні посади. До їх обов'язків ставилося безкоштовне надання духовних послуг військовим, стислі перекази Святого Письма з метою піднесення бойового духу та залагодження конфліктів, інспектування та відвідування військових загонів, повідомляти родичів військових про хворобу або смерть вояка, підвищувати культурний та моральний рівень солдат [1, арк. 16].

Для Мулли Війська Польського була окрема постанова, згідно з якою мулла визначався відповідальним за здійснення душпастирських обов'язків для військових магометанського віросповідання: здійснення віросповідного комплексу згідно з Кораном для військових та членів їх родин, ведення актів реєстрації цивільного стану (для представників своєї віри) [1, арк. 35].

Спеціальною постановою визначалися права та обов'язки капелана православного сповідання. Згідно з цим документом, він очолював військове православне духовенство і вважався рівноправним членом секції Релігійного визнання. Він підпорядковувався в справах релігійно-теологічних – єпископату православної церкви, а в питаннях військових – керівництву секції Релігійного визнання Міністерства Справ Військових і був посередником між православним духовенством та Шефом Секції [1, арк. 44].

До обов'язків православного капелана та його помічника входило здійснення душ пастирських обов'язків для солдат православного сповідання в так званих важливих випадках (яких саме – в документі не уточнювалося – *I.III.*), входити в відношення з керівництвом військовим і духовним, вести книги реєстрації актів громадянського стану.

До міністерської секції входили шефи (офіцери штабів), дорадник – зі складу капітанів, також секція включала канцелярію, яка складалася з начальника канцелярії (призначалися особи в чині поручика або підпоручика), секретар, дві машиністки, писар, возний, два кур'єри [1, арк. 2].

Повноваження секції поширювалися на військових Війська Польського всіх віросповідань: католицького, православного, протестантів, кальвіністів, євангелістів, визнання моїсейського, магометанського.

Секція релігійного сповідання при Міністерстві справ військових Другої Речі Посполитої складалась

із кількох відділів (рефератур). Зокрема, рефература справ душпастирських протестантських складалася з референта-пастора (сьомого або восьмого рангу) та писаря [1, арк. 2]. Рефература визнання православного складалася з референта (проте в 1919 р. посада залишалася вакантною) та писаря [1, арк. 2].

Найбільш розгалуженою виявилася рефература справ магометанських. Вона складалася з метри кального відділу (у штаті нараховувалися: начальник відділу, канцелярист, машиністка та два писарі) та табору (складався із повозу, двох кінних повозів, один візниця) [1, арк. 2].

Згідно з планом польського уряду, особи, що виконували душпастирські обов'язки, мали залежати від шефа секції релігійних визнань, перебували під наглядом військової адміністрації в справах суто духовних.

Таким чином, верства військового духовенства, створена в ході військової реформи на теренах Російської імперії, зберегла своє існування і після розпаду імперії. Це пояснюється специфічним становищем прошарку військового духовенства, адже в кризові періоди існування будь-якої держави, зокрема під час ведення бойових дій, солдатам необхідна моральна і духовна підтримка, яку могли забезпечити виключно священики. На відміну від Російської імперії, на теренах Речі Посполитої верства військового духовенства включала до своїх лав представників всіх віросповідань: від католицького до магометанського та іудейського, що пояснювалося релігійною толерантністю уряду Речі Посполитої.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Archiwum akt nowych Warszawa. Zespół 14. Ministerstwo wyznań religijnych i oświecenia publicznego. Sygnatura 360. Służba wojskowa – ustawa o powszechnym obowiazku służby wojskowej project, nowelizacja, zmiany, rozporządzenia wykonawcze (1920-1936).
2. Мартирологія Українських Церков: В 4 т. / Упоряд. і ред. О. Зінкевич та О. Воронин. – Торонто ; Балтимор, 1987. – Т. 1. Українська Православна Церква: документи і матеріали.
3. Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2-е. – СПб., 1890. – Т. XX.
4. Съезд духовенства армий Юго-Западного фронта 5-8 мая 1917 г. в г. Проскуров. – Каменец-Подольск, 1917.
5. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: в 2 т. – К., 1996. – Т. 1.
6. Горелов В. Церква в житті армії та флоту Української Держави // Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року: Науковий збірник, присвячений 125-річчю від дня народження Гетьмана Павла Скоропадського та 80-річчю проголошення Української Держави 1918 року. – К., 1999. – Вип. V.
7. Кандідов Б. Релігія в царській армії. – Харків ; Одеса, 1930.
8. Любимов Н., протопресв. Дневник о заседаниях вновь сформированного Синода (12 апреля – 12 июня 1917 г.) // Российская церковь в годы революции: Сборник. – М., 1995.
9. Платонов Н. Церковь и империалистическая война // Религия и церковь в истории России (советские историки о православной церкви в России) / общ. ред. А. М. Сахарова. – М., 1975.
10. Федченков В., еп. На рубеже двух эпох. – М., 1994.
11. Шавельский Г., протопресв. Воспоминания последнего протопресвитера русской армии и флота : в 2 т. – М., 1996. – Т. 1; Т. 2.
12. Шипов Я. Тихоновская церковь и Врангель: Исторический очерк. Составлен на основании архивных материалов, найденных в Крыму. – М., 1923.
13. Кузнецов А. Флотские священники. Деятельность православного духовенства на флоте : дисс... канд. ист. наук: <http://voskres.orthodoxy.ru/army/library/fleetpriests.htm>
14. Шугальова І. Організаційний устрій православного духовенства чорноморського флоту (1900-1920 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2004. – Вип. XVII. – С. 81–88.

Рецензенти: Котляр Ю. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили;
Пронь С. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.